

PAPER DETAILS

TITLE: Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Kelâmi Açısından Emir ve Irade İlişkisinin Neligi Tartismasi

AUTHORS: Samet Yahya Bal

PAGES: 430-446

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4045308>

Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Kelâmı Açısından Emir ve İrade İlişkisinin Neliği Tartışması

Discussion Nature of the Relationship between Command and Will in Terms of Ahl al-Sunna and Mu'tazila Theology

Samet Yahya BAL¹

Geliş Tarihi (Received): 04.07.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 25.09.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasında tartışmalı pek çok mesele olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri de irade ve emir arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğidir. Mu'tezilî kelâm bilginleri irade ve emrin farklı anlamlarda ve yönde olması durumunun imkânsızlığını savunmaktadır. Allah'ın emir ve yasakları hususunda emir ve iradesinin aynı doğrultuda tecelli ettiğini iddia ederler. Ehl-i sünnet kelâm bilginleri ise irade ve emrin mutlak olarak aynı yönde ve anlamda olmadığını iddia etmektedirler. Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kullar bağlamında tezahür eden iradesinin emirden farklı olduğunu savunurlar. Onlara göre Allah'ın özellikle imtihan gereği olarak emrettiği her şeyi irade etmesi ve bu olayın kul istesin ya da istemesin zorunlu olarak gerçekleşmesi ilâhî hikmet açısından mümkün değildir. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile bilginlerinin bu farklı yorumlarının altında ilâhî sıfatları ve özellikle de irade sıfatını nasıl yorumladıkları ve onu zattan ayrı bir sıfat olarak görüp görmedikleri yatmaktadır. Buna göre farklı şekillerde tanımlanan irade kavramı üzerinden kelâm bilginleri iradenin emirle olan ilişkisine farklı açılardan yaklaşılarak birtakım yargılara varmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Emir, İrade.

&

Abstract: It is known that there are many contentious issues between the Ahl as-sunnah and the Mu'tazila. One of these is how the relationship between will and command should be understood. Mu'tazilite theologians argue that will and command cannot have different meanings or directions; they claim it is impossible. They assert that when it comes to Allah's commands and prohibitions, His will and command manifest in the same direction. On the other hand, Ahl as-sunnah theologians maintain that will and command are not necessarily in the same direction or meaning. They argue that Allah's will, especially in the context of those whom He knows will not believe, differs from His command. According to them, it is not logically consistent for Allah to will everything He commands, especially in cases where it is necessary for the purpose of testing faith, regardless of whether the individual desires it. The differing interpretations of divine attributes, particularly the attribute of will, and whether it is considered a distinct attribute from Allah's essence, underlie these differing opinions between Ahl as-sunnah and Mu'tazila scholars. Thus, theologians from both traditions have arrived at various conclusions regarding the relationship between will and command based on their respective understandings of the concept of will.

Keywords: Kalâm, Ahl al-Sunnah, Mu'tazila, Command, Will.

Atıf/Cite as: Bal, Samet Yahya. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Kelâmı Açısından Emir ve İrade İlişkisinin Neliği Tartışması". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 430-446. doi: 10.33931/dergiabant.1510480

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Gör., Samet Yahya Bal, Gümüşhane Üniversitesi, sametyahya.bal@gumushane.edu.tr.

1. Giriş

Kelâm bilginleri arasında Allah'ın fiillerinde irade ve ihtiyar sahibi olması noktasında herhangi bir tartışma mevcut değildir. Ancak ilâhî iradeyi tanımlama şekillerine göre birtakım farklılıklar ortaya çıkmıştır. İradenin ezeli oluşu ve sınırı bağlamında kelâm bilginleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Emir ve iradenin ilişkisini belirlerken bu farklı irade tanımları şüphesiz etkili olmaktadır. Erken dönemden itibaren irade tartışmaları gündem oluşturacak bir hüviyet göstermiştir. Sünni kelâmcılar Allah'ın irade sıfatıyla muttasıf olduğu fikrini benimsemişlerdir. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) göre Allah ezelde irade sahibidir ve irade sıfatı kadimdir.² Ebü Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) ise iradeyi Allah'ın fiillerinin çeşitliliğinden yola çıkarak temellendirmeye çalışır. Ona göre Allah'ın kâinatı hiç yoktan yaratmış olması, âlemin varlığının yokluğuna tercih edilmesi noktasında ilâhî iradeyi ispat etmektedir.³ Mu'tezilî bilginlerde irade hususunda farklı görüşler ve yorumlar vardır. Basra Mu'tezilesi kelâm bilginleri de müstakil bir irade sıfatının varlığını kabul etmişlerdir. Bağdat Mu'tezilesi kelâmcıları ise Allah'ın fiilleriyle ilgili olan iradesini yaratma kavramıyla açıklarken, insanlar üzerindeki iradesini emir kavramıyla temellendirmişlerdir. Bazıları ise iradeyle ilgili tüm yetkinlikleri ilim sıfatına indirgemişlerdir. Mu'tezile'den Câhız (öl. 255/869) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) iradeyi Allah'ın tüm yarattığı düzeni bilmesi ve bu düzenin mükemmel bir şekilde O'nun bilgisiyle gerçekleşmesi şeklinde tarif ederler.⁴ Buradan hareketle özellikle mütekaddimîn kelâmcıları arasında irade sıfatının tanımına dair birçok teorik tartışma bulunduğu söylenebilir.⁵ Genel olarak Sünni kelâmcılara göre irade, kendisiyle Allah'ın zatının nitelendirilmesi gereken zorunlu ve ezeli bir sıfatken, Mu'tezile'ye göre ise fiili bir sıfat olup, O'nun fiilleri daima hasendir. İrade ve emir kavramlarını ve ilişkisini ele alırken bu mesele üzerinde daha çok yorum yapmış belli başlı Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerinden örnekler vererek çalışmayı sürdürmek içeriğin belli bir sınırdan tutulması açısından önemlidir. Zira amaç Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin bu iki kavrama yaklaşım şekillerini ve nedenlerini tespit etmektir.⁶

2. İrade Kavramı

İrade kavramı sözlüklerde daha çok (r-v-d) kökünden türeyen; talep etmek/istemek⁷ ve tercih etmek⁸ anlamında kullanılmıştır. Ayrıca meşîet,⁹ hükmetmek,¹⁰ emretmek,¹¹ yöneltmek (meyil),¹² kast etmek¹³ ve sevgi (muhabbet)¹⁴ anlamlarında kullanımı da mevcuttur. İrade kelimesine, bir şeyi özgürce yapabilmek

² Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red alâ Ehli'z-zeyğve'l-bid'a: Eş'arî Kelâmı*, çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 72.

³ Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 580.

⁴ Ebü'l-Feth Abdülkerim Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelâm*, thk. Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-dîniyye, 2009), 227.

⁵ Hikmet Yağlı Mavil, "Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları", *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (2021), 280.

⁶ Mavil, "Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları", *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (2021), 284-299.

⁷ Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, "rvd", *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Semerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988), 8/63; Ebü Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, es-Sihah: Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye, thk. Şehabeddin Ebü Amr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), "rvd", 1/409; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râğib el-İsfahânî, "rvd", el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Halil Aytenî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2010), 212; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, "rvd", Lisânü'l-Arab, nşr., Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 5/365; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid Şerif Cürcânî el-Hanefî, "irâde", *Kitâbü't-Tâ'rîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 16; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firuzâbâdî, "rvd", Kâmûsü'l-Muhît (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 362; Eyyüb b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", el-Külliyyât: Mu'cem fi'l-Mustalahâtı ve'l-Fürûkı'l-Lugaviyye, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mirî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 73; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîd et-Tehânevî el-Fârûkî, "irâde", Keşşâfû Istilahâtü'l-Fünûn, haz. Ahmed Hasan Besic (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/210.

⁸ Halil b. Ahmed, "rvd", 8/63; İbn Manzûr, "rvd", 5/365.

⁹ Cevherî, "rvd", 1/409; Firuzâbâdî, "rvd", 362.

¹⁰ İsfahânî, "rvd", 212.

¹¹ İsfahânî, "rvd", 212.

¹² İbn Manzûr, "rvd", 5/367; Seyyid Şerif Cürcânî, "irâde", 16; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", 74.

¹³ İsfahânî, "rvd", 212; İbn Manzûr, "rvd", 5/366; Tehânevî, "irâde", 2/210.

¹⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, "irâde", 16.

için insanın içinde bulunan itici güç ve istem duyusu ve insanın akıllı karar verme yeteneği sağlayan bilinç yetisi anlamı da verilmiştir.¹⁵ İrade sözcüğü Allah'ın sıfatları ve insanın fiilleri bağlamında kullanılabilmektedir. İrade-i cüz'iyeye insan; irade-i ilâhiye ise yaratıcı için kullanılmaktadır.¹⁶

İrade kelimesinin birçok manası arasında "tercih etme" ve "isteme" ön plana çıkmıştır.¹⁷ İrade kavramı ile yakın anlamlı olan birçok kavram da yerine göre irade ile müteradif olarak kullanılmaktadır.¹⁸ İradenin "temenni" etmek anlamında kullanımı insan için geçerlidir. Emretmek anlamında kullanıldığında ise "emr" kavramını Allah'a nispet etmek doğru olsa da bu anlamdaki iradenin kötülük ve şerli şeyler hususunda Allah'tan uzak tutulması önemlidir. Rızâ göstermek anlamında kullanıldığında ise bu fiilin Allah'a nispeti iyi işler hususunda geçerli iken, kötü işler bağlamında fiilin yaratıcısı konumunda Allah olsa da tercih edicisi ve sorumlusu insan gibi mükellef ve iradeli varlıklar olmaktadır. Dolayısıyla kötü fiiller Allah'a izafe edilmez, irade ve tercih edicisine nispet edilir. İnsan için irade hürriyeti denildiğinde ise failin hürriyet ve yetkinlik sahibi olması, hiçbir zorlama altında olmayıp kendi isteğini serbestçe gerçekleştirebilmesi anlamında kullanılır.¹⁹ İrade kavramı bağlama ve öznenin kim olduğuna göre farklı anlamlara gelmektedir. İrade genel olarak insan için kullanıldığında herhangi bir iş için bir yönelim ve kişinin eylemi gerçekleştirme arzusudur. Yani olumlu ya da olumsuz bir kararı ifade eder. Ancak irade kavramı Allah için kullanıldığında münezzehiyete zıt olan; meyletmek, temenni etmek, arzu etmek vb. manalar uygun düşmemektedir. Zira Allah irade eder ve diler. Sonuç da Allah'ın takdiri ve iradesi doğrultusunda ihtiyaçtan ya da bağımlılıktan müstağni olarak meydana gelir.²⁰ Bu bağlamda ilâhî irade olması istenen şeyin gerçekleşmesi anlamında mutlak iken, insan iradesi ise istenen şeyin meydana gelmesi için sınırlı bir teşebbüsü ifade etmektedir.

Kelâm âlimleri irade kavramını Allah'ın hür bir seçimle fiillerini dilemesi ve yapması anlamında kullanırken, insan için eylemlerini hür bir iradeyle tercih etmeleri ve bu tercihlerinden yükümlü olmaları şeklinde iki yönlü olarak kullanmışlardır.²¹ İrade insan için fiili gerçekleştirmeye yönelik sarf edilen yönelim ve iştiahtır. Kelâmcılar genel olarak iradeyi "caiz olan iki taraftan birini diğerine tercih ettiren sıfat olarak" tanımlamışlardır.²² İrade kavramı fiil ile ilişkilendirilerek de tanımlanmıştır. Bu açıdan irade iki takdirden birinin belli bir zamanda meydana gelmesini tercih ve tahsis eden bir sıfattır.²³ İrade kavramı Allah'ın bir sıfatı olarak ele alındığında bir mümkünin olma ya da olmama durumlarından biriyle tahsis edilmesi olarak da tanımlanabilir.²⁴ Allah irade sıfatıyla varlıkların oluş ve keyfiyet durumlarıyla ilgili birtakım tercihlerde bulunur.²⁵

3. Emir Kavramı

Emir kelimesi sözlüklerde genelde iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, "hal, durum, iş, olay ve konum"; ikincisi ise bir işin yapılmasını istemek anlamında olan "nehyin" zıddı manasındadır. Birinci kullanım şekliyle emir kelimesinin çoğulu "umur" olup geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu anlamıyla Kur'an'da 150'den fazla ayette geçmektedir.²⁶ İkinci kullanım şekliyle ise daha az kullanılmakta olup çoğulu "evâmir"dir. Bu ikinci anlamda da Kur'an'da²⁷ geçmektedir.²⁸ Emir kavramı, lafız ve mana

¹⁵ Bedia Akarsu, "İrade", *Felsefi Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 101.

¹⁶ Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi, "irade" (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969), "irade", 6/370; Ferit Devellioğlu, "irade", *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, haz. Aydın Sami Güneşçâl (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), 444.

¹⁷ Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 21.

¹⁸ Mustafa Çağrırcı-Hayati Hökelekli, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/381.

¹⁹ Mavil, "Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları", 282.

²⁰ İsfahânî, "rvd", 212; Hüda-verdi Adam, *İbn Arabî Kaza ve Kader* (Adapazarı: Değişim Yayınları, 1998), 125.

²¹ Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 121.

²² Tehânevî, "irade", 2/210.

²³ Sa'deddin et-Teftâzânî, *Serhu'l-'Akâ'id*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1308/1987), 41

²⁴ Şerafeddin Gölçük-Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitapevi, 2019), 231.

²⁵ Nail Karagöz, "Allah'ın İradesi ve Kötü Fiiller", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 191-216.

²⁶ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru's-Şam, 1412/1992), 88-91; Muhammed Fuâd b. Abdülbâkî, *Kur'an-ı Kerim Lügati-Mu'cemü'l-Müfehres*, haz. Mahmut Çanga (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 66-67.

²⁷ el-A'râf 7/77, 150; ez-Zâriyât 51/44; et-Talâk 65/8.

münasebeti açısından daha çok kelâm ilmiyle ilişkilidir. Usulcüler emir kavramını kısaca “bir işin otoriter bir tarzda yapılması için sevk edilen söz” olarak tanımlarlar.²⁹

4. Kur'an'da İrade Kavramı

İrade kavramı Kur'an'da müştaklarıyla birlikte ilâhî iradenin fail olması bağlamında 47 ayette geçmektedir.³⁰ Bu ayetlerin genel muhtevasında Allah'ın iradesinin her şeyden bağımsız, sınırsız ve mutlak olması,³¹ evrendeki tüm oluşlar ve başımıza gelen her hadisede iyi-kötü, güzel-çirkin ve hayır-şer gibi tüm olguların ilâhî irade ile gerçekleşmesi³² ve kulları için kötülüğü, zulmü ve zorluğu dilemediği³³ belirtilmektedir. Kur'an'da ilâhî iradenin tecellisi insanın eylemlerine yönelik olarak Allah'ın rızasını gözetme, talep etme ve gerçekleştirme bağlamında ifade edilmiştir.³⁴ Allah'ın iradesinden bahseden ayetlerdeki “irade kavramı” gerçek anlamı dışında birçok farklı anlamda kullanılmıştır. İrade kavramının Allah'a nispet edildiği bu ayetlerde kavram ancak birçok manada ele alınarak yorumlanmaktadır.³⁵ Kur'an'daki irade kavramı ilâhî irade bağlamında; istemek,³⁶ hüküm vermek,³⁷ kastetmek,³⁸ emretmek³⁹ ve yaratmak⁴⁰ gibi farklı manalara gelecek şekilde kullanılmaktadır.⁴¹

Kur'an'da irade sıfatı çoğunlukla ilim sıfatıyla birlikte Allah'ın diğer sıfatları da vurgulanarak ilâhî iradenin kâinattaki hâkimiyeti vurgulanmaktadır. Kur'an'da çoklukla irade kavramı yerine kullanılabilen “meşîet” Allah hakkında kullanıldığında icad etme, insanlar hakkında kullanıldığında ise isâbet etme anlamındadır. İnsanların bir şeyi gerçekleştirebilmesi Allah'ın o fiili gerçekleştirme imkânlarını yaratmış olması gerekir. Kur'an insan iradesinin sınırlılığına işaret ederken, ilâhî iradenin mutlaklığını her fırsatta vurgulamaktadır. İnsanla ilgili tasarruflar mutlak iradeye bağlı kılınmıştır. Bu bağlamda Kur'an'da insan iradesi mutlak iradeye bağlı mukayyed bir vasıf taşımaktadır.⁴² Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin iradeyi türevleriyle birlikte işleyen ayetlerden seçtiği birtakım unsurları öne çıkarmaları bu ekollerin ayırım noktasının Kur'ani kaynağını teşkil etmektedir. Ehl-i sünnet insan iradesini daha çok mutlak irade altında düşünüürken, Mu'tezile ise daha çok insan iradesini mutlak iradeden bağımsız olarak ele almaktadır. Bu değerlendirmeler şüphesiz bu ekollerin emir ve irade ilişkisine yaptıkları yorumları etkilemektedir.

5. Ehl-i Sünnet'e Göre İlahi İrade ve Emir İlişkisi

Kelâm âlimleri arasında iradenin ezeli olması, şerre taalluku, Allah'ın irade ettiği şeyin aynı zamanda O'nun emrine ve rızasına uygun olup olmadığı hususunda görüş ayrılığı vardır. Ehl-i sünnet genel olarak iradeyi ezeli, şerre ve hayra taalluk eden ve mutlak anlamda emirle eşanlamlı olmayan bir sıfat olarak tanımlamıştır.⁴³ Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinin emir ve iradeyi bazı durumlarda neden farklı

²⁸ Salim Ögüt, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/119; Mübariz Camalov, *Abdulaziz Buharî'ye Göre “Emir” Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 27.

²⁹ Ögüt, “Emir”, 11/119.

³⁰ Murat Memiş, “Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31(2010), 99.

³¹ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Bakara 2/253; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17.

³² el-En'âm 6/125; el-İsrâ, 17/16; el-Cin 72/10.

³³ Âl-i İmrân 3/108; el-Bakara 2/26, 185; el-Mü'min 40/31.

³⁴ er-Rûm 30/38-39; el-Ahzâb 33/29; el-İnsân 76/9.

³⁵ Memiş, “Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları”, 99.

³⁶ Âl-i İmrân 3/108; el-Mâide 5/41.

³⁷ el-Ahzâb 33/17; el-Mâide 5/1.

³⁸ el-Bakara 2/26.

³⁹ el-Bakara 2/185.

⁴⁰ el-Bakara 2/253; Yâsîn 36/82; el-Burûc 85/16; el-Hac 22/14.

⁴¹ Hasan Hüseyin Karataş, Bir Kur'an Kavramı Olarak “İrade”, *Tafsir Dergisi* 3/2 (Kasım 2023), 42-61.

⁴² Hamdi Gündoğar, “Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife* 10/3 (2010), 116, 120-122.

⁴³ Mavil, “Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları”, 295, 305; Hasan Tefvik Marulcu, “Eh-i Sünnet Kelâmında İrade ve Meşîet”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2014), 8.

gördükleri ve bu farklılığın dayandığı birtakım temel ilkeleri ve bu görüş sahiplerinin delil aldığı ayetleri bilmek, onların bu meseleye bakış açılarını kavramak için önemlidir.

Eş'arî (öl. 324/935-36) Allah'ın iradesinin mutlak olduğu ve her şeyi kuşattığı üzerinde durmaktadır. Ona göre Allah iyiliği de kötülüğü de irade eder, ancak irade ettiği kötülüğü emretmez ve râzı olmaz.⁴⁴ Ebû Bekr el-Bâkılânî (öl. 403/1013) de aynı hususu vurgulamakta olup Allah'ın iyi ve kötü her şeyi irade ederek yarattığını, ancak iyiyi emredip kötüyü yasakladığını söylemektedir.⁴⁵ Bununla ilgili olarak şu ayeti delil getirir: “Eğer rabbîn dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi.”⁴⁶ Öyleyse Allah her insana iman etmeyi emretmiş ancak bir zorlama olmaması ve iradelerin hür kalması için bunu irade edip yaratmayı kulun tercihine bağlı kılmıştır. Eğer insanlara emretmek ve dilemek aynı şeyi ifade ediyorsa, zorunlu olarak emredilen her husus aynı zamanda dilenmiş ve dolayısıyla gerçekleşmiş olması gerekirdi.

Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111) emir ve irade farklı kavramlar olarak ele alır. Allah şeytana Hz. Âdem'e secde etmesini emrettiği hâlde şeytanın secde etmemesi Allah'ın bu fiili emrettiği hâlde irade etmediğini göstermektedir.⁴⁷ Ayrıca Allah bazen irade ettiği fiilleri yasaklamış, irade etmediği fiilleri de kimi zaman emretmiştir. Bunlar iradenin emirden farklı olduğunun göstergelerindendir.⁴⁸

Selmân en-Nîsâbü'rî (öl. 512/1118)'i emir ve iradenin farklı olduğu durumların bir vaka olduğunu savunmuştur. Ona göre Allah'ın Hz. İbrahim'e oğlunu kurban etmesini emretmesi buna örnektir.⁴⁹ Ancak Mu'tezilî âlimlerin önemli bir kısmı Hz. İbrahim'e böyle bir emir verilmediğini ve onun bu rüyayı bir emir gibi algıladığını iddia etmişlerdir. Bir kısım Mu'tezilî âlim ise bu emrin Hz. İbrahim'in çocuğunun boğazlaması yönünde değil yakalamak, yere yatırmak ve bıçağın bilenmesi gibi hazırlık aşamalarının emredilmiş olabileceği şeklinde ayeti tevil etmişlerdir. Nîsâbü'rî bu ayetlerde aktarılan kıssanın Allah'ın bir emri olması üzerinde itirazlara mahal bırakmayacak şekilde durmaya çalışır. Ona göre bu ayette ifade edilen husus sadece rüyada görülen sıradan bir şey değildir. Zira Hz. İbrahim'in oğlunun ona: “Babacığım! Sana buyurulanı yap; inşallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın”⁵⁰ ifadesi bunun bir emir olduğunu göstermektedir. Tam burada Nîsâbü'rî de Hz. İbrahim'in rüyada ona bildirilenleri yanlış anlaması ve emir zannetmesi şeklindeki itirazların peygamberlik makamına ve vahyin korunmuşluğuna halel vereceğini söyler. Dolayısıyla bu rüya hadisesinin gerçek bir emir olmadığı tarzındaki bir düşünce tebliğ edilecek ahkâmı ve dini emirleri şüpheli hâle getirir. Bu durumda Allah'tan kesin bir vahiy olmadan bir peygamberin masum bir çocuğu kurban etme girişiminde bulanabileceğini ima eder.⁵¹ Bu olay bağlamında emrin tek çeşit olmadığı da ifade edilmelidir. Birisi “teşrii emirdir” ki bu Allah'ın dilemesinden kaynaklanmamıştır. Yani Hz. İbrahim'e evladını kurban olarak kesmeyi emretmiş ama dilememiştir. Bu kıssadaki emir türü budur. Diğeri ise “tekvini emirdir” ki: “Allah'ın bir şeye ol deyince oluvermesidir.”⁵² Yani Allah'ın yaratmaya dair olan iradesine “tekvini emir”, insanlardan bir şeyi yapmalarına yönelik isteğine ve iradesine ise “teklifi emir” ya da “teşrii emir” denilebilir.⁵³ Bu iki çeşit emri fark etmeden emri iradeyle eşit görmek hatalı yorumlara neden olabilmektedir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085)'ye göre Mu'tezile'nin bu tevilleri peygamberlerin kıymetlerini düşürmekten başka bir şey değildir. Zira ona göre bu kıssada Hz. İbrahim açık bir şekilde oğlunu kurban etmekle imtihan edilmiştir. Bu tarz yorumlar imtihan gerçeğini ve bunun kazanılmasını da gerçekçi olmaktan uzaklaştırma ve istihza makamına düşürmektedir.⁵⁴ Mâtürîdî de bu ayette Hz. İbrahim'in gördüklerinin

⁴⁴ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiyye Hüseyin (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977), 163.

⁴⁵ Ebu Bekr el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987), 317.

⁴⁶ Yûnus Sûresi 10/99.

⁴⁷ el-Bakara 2/34.

⁴⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 1/90-91.

⁴⁹ es-Saffât 37/102-103.

⁵⁰ es-Saffât 37/102.

⁵¹ Ebû'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nîsâbü'rî, *el-Gunye fi'l-kelâm, i'dâd: Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010), 2/979-980.

⁵² Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe; İmam A'zam Ebu Hanife'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996), 85.

⁵³ Abdülbârî Muhammed Dâvud, *el-İrade inde'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira: Dirâsetü felsefiyyeti'l-İslâmiyye* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996), 21.

⁵⁴ Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, 199.

açıkça emir olduğunu yoksa oğlunun babasına “sana emredileni yap” demesinin anlamsız olduğunu ayrıca Hz. İbrahim’in de insan kesmenin ya da bir cana kıymanın ne kadar büyük bir haram olduğunu bildiği hâlde “rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm” şeklindeki ifadenin açık bir emri bildirmesi durumundan emin olmaksızın bir peygamber olarak ayette aşamaları açıkça görülen, kurban kesme işlemine tevessül etmeyeceği muhakkaktır.⁵⁵

Ebü'l-Feth eş-Şehristânî de (öl. 548/1153) Hz. İbrahim’e yönelik olan bu ilâhî beyanın, muradı ilâhî irade ile aynı olmamasını emir ile iradenin farklılığına delil gösterir. Bu hadisede oğul yerine koçun boğazlanması ilâhî iradenin emirden başka bir surette tezahür ettiğini göstermektedir.⁵⁶ Bu kıssa açısından bir imtihan gereği olarak emir ilk başta oğlun kurban edilmesi olarak tecelli ederken, muradı ilâhî nihai olarak koçun kurban edilmesine hükmetmiş olabilir.

Fahrüddîn er-Râzî (öl. 606/1210) kelâmı genel olarak talep ve haber olarak ikiye ayırır. Kelâmın talep yönü ele alındığında bunun irade ile olan ilişkisi gündeme gelir. Talep bağlamında kelâm-ı nefsi, “kişinin kendi nefsinde bir emre itaat gereksinimini zaruri olarak duymasidir” ve bu duruma ibare ve işaretler kılavuzluk yaparlar. Buna göre şu soru gündeme gelmektedir. Emri, âmirin memurundan emrine itaat etmesini “irade” etmesi olarak görmek gerekmez mi? Ehl-i sünnet kelâmcıları açısından iradenin müstakil bir sıfat olarak görülmesi bağlamında bu çıkarım oldukça makuldür. Ancak Mu'tezile talep nev'inden olan kelâm-ı nefsinin “irade” olarak görülmesi gerekmediğini ve onu nefsi bir kelâm olarak ayrı değerlendirmenin yanlış olduğunu iddia eder. Aslında onlar bu bağlamda iradeye bağımsız bir sıfat olma makamını vermezler. Ehl-i sünnet ise genel olarak kelâm-ı nefsinin mevcudiyetini kabul eder ve onu müstakil bir sıfat olarak yorumlar. Buna göre talep etmenin “irade” olarak nitelendirilemeyeceğini vurgular. Bu bağlamda kelâm-ı nefsinin iradeden farklı olduğuna dair çeşitli izahlar getirir. Allah iman etmeyeceğini bildiği hâlde bazı kimselere de (Ebû Cehil, Ebû Leheb vb.) imanı emretmiştir. Ancak bu emre rağmen Allah o kimselerin imanını irade etmemiştir. Zira Allah gaybı bildiği için O'nun bildiği bir şeyin aksinin olması mümkün değildir. Gerçekleşmesi imkânsız olan bir şey ise irade edilmez. Bu takdirde emir varken, irade söz konusu olmamıştır. Yani irade olmadan da talebin gerçekleşmesi tahakkuk etmektedir. Buna göre talep mahiyet olarak iradeden farklı olmalıdır. İrade olmadan talep ya da emir farklı şekillerde cereyan edebilir. Mesela bir genel müdür, yardımcısına bir memuruna bir şeyi emretmesini söylese de yardımcı, o işin memur tarafından yapılmasını istemeyebilir. Ancak sırf âmiri söylediği için emreder. Yahut genel müdür aslında, yardımcısını denemek amacıyla memuruna tebliğ edilmesini gerçekte istemediği bir fiili, yardımcısını denemek için emretmiş olabilir. Bu durumlara göre emir hâsıl olurken irade meydana gelmemiş olur. Nitekim Hz. İbrahim’e oğlunu kurban etmesi emredilmiş olmasına rağmen Allah bu emri irade etmemiştir.⁵⁷ Emir olmadan iradenin meydana gelmesi meselesi ise daha açık bir hakikattir. Zira çoğu zaman, “Senden şunu yapmanı istiyorum (irade ediyorum) ancak onu sana emretmiyorum” denilmektedir.⁵⁸ Emir, irade olmaksızın ve haber de itikatsız mümkündür. Bu ibareler itikat ve iradenin ötesinde bir şeylere delalet ederler.⁵⁹ Emir ve nehiy ilimden başka şeylerdir. İlme çok yakın nefse ait bir mana olan haber de ilimden başka bir şeydir. Zira bir kişi bilmediği ya da şüphe ettiği şey hakkında konuşabildiği gibi, bildiğinin zıddını da haber verebilir. Buna göre kelâm, ilimden başka bir mahiyettir.⁶⁰ Râzî, kelâmın bir emri ya da nehyi aktardığı bir durumda bunların hem ilimden hem de iradeden farklı şeyler olduğunu vurgular. Ona göre, irade emir olmaksızın ve emir irade olmadan bulunabilirler.⁶¹ Zira bazen kişi, istemediği bir şeyi emredebilir. Kölesini tecrübe etmek isteyen bir kişi aslında irade etmediği (istemediği) bir şeyi ona emredebilir. Burada haberin ve

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Mustafa Yavuz (İstanbul: Dâru'l-Mizan, 2008), 12/172.

⁵⁶ Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelâm*, 245.

⁵⁷ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Halku'l-Kur'an*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: y.y., 1989), 43; Davut İltas, *Kelâmcı Usulcülerin Delalet Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2020), 96-97; Abdullah Arca, “Kelamullah ve Halku'l-Kur'an Bağlamında Fahreddin Razi'nin Mu'tezile Eleştirisi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/20 (2018), 317-318.

⁵⁸ Mustafa Altundağ, “Kelamullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde Kelâm-ı Nefsi-Kelâm-ı Lafzi Ayırımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 166.

⁵⁹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Erba'ün fi Usûli'd-Dîn*, thk. Mahmud Abdulaziz Mahmud (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 175.

⁶⁰ Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 294.

⁶¹ Râzî, *el-Erba'ün fi Usûli'd-Dîn*, 173.

emrin lafzı söz konusudur. Ancak bu lafızlar asıl kelâm değildirler. Nitekim Allah'ın ilmine aykırı olanı emretmesi imkânsız olmakla birlikte, iman etmeyeceğini bilmesine rağmen kâfirlere ve müşriklere imanı emretmiş ancak irade edip dilememiştir.⁶² Bu değerlendirmelere göre gerçekte irade edilmemiş ve edilmeyecek herhangi bir şeyin emredebildiği görülmektedir. Bu sonuç aynı zamanda kelâmın iradeden başka bir şey olduğunu da göstermektedir.⁶³

Ebü Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (öl. 150/767)'e göre ayette Allah'ın Hz. İbrahim'e evladını kurban etmesini emrettiği hâlde aslında böyle bir olayın meydana gelmemesi bu olayın irade edilmediğini göstermektedir. O, buradan hareketle Allah'ın vahiy niteliği taşıyan emirleri ile oluş niteliği taşıyan emirlerinin ayrılması gerektiğini vurgular. Ona göre Allah'ın dilemesi/irade etmesi emrinden farklıdır. Allah kâfir için imanı emretmiş, küfrü emretmemiş ama küfrün yaratılmasını dilemiştir. Bununla Allah'ın her irade ettiği şeyi yarattığı ancak onu emretmediği ve râzı olmadığı anlaşılmaktadır. Mâsiyetler Allah'ın iradesi ile olurken, rızâsı ve emri ile değildir.⁶⁴

Mâtürîdî, iradeyi herhangi bir şeyin zamanında meydana gelmesini ihtiyar etmek/seçmek olarak tanımlıyor. Mâtürîdî'ye göre bir kısım ayetlerdeki⁶⁵ irade/meşîet kavramları Allah'a nispet edildikleri hâlde emir ve rızâ anlamında kullanılmamaktadırlar. İrade kavramının kullanıldığı birtakım yerlerde fiille beraber olma durumu söz konusuysen emir kavramı için böyle bir durum yoktur. Yani bunlar birbirinden farklı kavramlardır. Mâtürîdî, Kâ'bî' üzerinden Mu'tezile'nin savunduğu emir ve iradenin aynı şey olması fikrine karşı çıkar. Ona göre çirkin fiilleri irade etmeye emir anlamı vermek mümkün değildir.⁶⁶ İrade kavramı kendi temel anlamından farklı olarak emir, temenni, rızâ vb. anlamlarda da kullanılmaktadır. Bazı ayetlerde de emir ve rızâ gibi kavramlar dışında temel anlamında kullanılmaktadır: *"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğre çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir."*⁶⁷ Bu ayette Allah birinci gruptaki insanları kendi hidayetlerine yönelik seçimde bulundukları fiilleri yaratmak suretiyle doğru yola iletmeyi, ayette zikredilen ikinci gruptaki kişiler için gönüllerini kendi seçimlerinden dolayı daraltıp sıkıyı ve böylece onların hak yoldan sapmasını murat ettiği anlaşılmaktadır. Yani ikinci grupta yer alan insanlara olan irade hitabı emir ve rızâ gibi anlamları kapsamamaktadır. Yine: *"Dileseydik elbette herkese hidayetini verirdik"*⁶⁸, *"Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı."*⁶⁹, *"Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yolailetirdi."*⁷⁰ Bu ayetlerdeki irade (meşîet) kavramının gerçekleşecek ya da gerçekleşmiş olana Allah'ın rızâ göstermesi ya da onu emretmesi şeklinde anlamak mümkün değildir.⁷¹ Mâtürîdî'ye göre emir kavramında, iradede olduğu gibi yaratıcı ve fiili bir unsur bulunmaz, emir fiilin işlenmesi için bir sebep ve vasıta olup fiil sadece emrin bulunmasıyla oluşmaz.⁷²

Mâtürîdî'ye göre Allah mâsiyetleri emretmez ama murat eder. Çünkü emirle mâsiyetin birlikteliği mümkün değildir. Bir şey emredildiğinde onun mâsiyet özelliği ortadan kalkar. Ancak irade meselesinde durum böyle değildir. İlahi irade açısından haklı-haksız, iyi-kötü vb. durumlardaki her türlü tercihe irade fiili taalluk etmektedir. Allah peygamberlerin ve salih zatların Allah adına yaptıkları mücadelelerde yenilmesini, helâk olmasını ve düşmanların ve şerli insanların hayatlarının devam etmesini, ayrıca dünya hayatında refaha kavuşmalarını irade ettiği hâlde bu durumu emretmemiştir. Öte yandan Allah ve peygamberleriyle savaşanların ve kötü insanların yıkılıp gitmesi, peygamberlerin ve iyilerin ise hayatta

⁶² Kemaleddin Ahmed b. Hasen b. Yusuf el-Beyzâdîzâde, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm*, nşr. Yusuf Abdurrazzâk (Kahire: y.y., 1368/1949), 139.

⁶³ Recep Ardoğan, "Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması", *Usul İslam Araştırmaları* 15/15 (2011), 151.

⁶⁴ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsîratü'l-edille fi'l-keâm*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: y.y., 1993) 1/490; İmam-ı Azam Ebu Hanife, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 46-47, 55.

⁶⁵ el-En'âm 6/39, 125, 129; es-Secde 32/13; el-Mâide 5/48.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 569.

⁶⁷ el-En'âm 6/125.

⁶⁸ es-Secde 32/13.

⁶⁹ el-Mâide 5/48.

⁷⁰ el-En'âm 6/125.

⁷¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 549-554.

⁷² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 564.

kalmayı için dua etmemizi, hakka taraftar olmamızı ve bu yolda cihadı emretmiş ancak hikmeti gereği bu sonucu her zaman irade etmemiştir.⁷³ Allah Hz. İbrahim'e oğlu İsmâ'il'i kurban etmesini emretmiş ama irade etmemiştir. Daha sonra ise nihai irade tecelli etmiş ve Hz. İbrahim'e bir koç kesmesini hem emretmiş hem de bu sonucu yaratarak irade ettiğini göstermiştir.⁷⁴

Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (öl. 493/1100) Ebû Hanîfe'nin irade ve emir konusundaki düşüncelerini genel anlamda benimsemekte ve onun bu konuda verdiği cevaplara gelen itirazları ele almaktadır. Ona göre Allah herkese imanı emretmiştir. Ancak bu emri yerine getirmeyen ve iradesini isyan yönünde kullanan kâfirin küfrünü dilemiştir. İradesini iman ve itaat yönünde kullanan mümin için ise imanı ve ameli dilemiştir. Bu son durumda irade ve emir birliktedir. Yine Allah, iman eden ancak iradesini mâsiyete ve şerre sarf eden mümin için isyanı ve kötülüğü dilemiş ve yaratmıştır. Bu durumda Allah itaati emretmiş ancak kulun iradesinin sarfına göre isyanı ve günahını dilemiştir. Buna göre irade ve emir bağımsız taalluklara sahip olmuştur.⁷⁵

Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye (öl. 508/1115) göre de irade ile emir aynı anlamda değildir. Eğer öyle olsaydı, "Eğer rabbın dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi"⁷⁶ ayetinin manası "Allah emretseydi herkes mümin olurdu" şeklinde anlaşılırdı. Buna göre de iman etmemenin ve amel etmeyi terk etmenin isyan anlamına gelmemesi gerekirdi. Ayrıca bu durumda kendisine iman ve amel emredilen herkesin mümin ve ibadet ehli olması gerekirdi. Hâlbuki Allah'a inanmaları ve ibadet etmeleri emredilen kimselerin büyük çoğunluğu inanmamakta ve inananların da çoğu ibadetlerini yerine getirmemektedir. Eğer irade ve emir aynı şeyler ise ona göre bu zikredilen durumlar çelişkili ve imkânsız olmaktadır.⁷⁷ Mu'tezilî bilginler ise genel olarak bu tür ayetleri ilâhî irade ile kul iradesinin farklılığını ve Allah'ın küfrü, fıskı, isyanı ve zulmü ise zaten emretmeyeceği şeklinde yorumlarlar.⁷⁸

Nûruddîn es-Sâbûnî'ye (öl. 580/1184) göre Allah ister emretsin isterse emretmesin var olacağını bildiği her şeyin, var olmasını irade etmiştir.⁷⁹ Ona göre Allah kâfirlere iman etmeyeceğini bildiği ve iman etmeyeceğini irade ettiği kimselere iman etmeyi yine de emredebilir. Ancak burada fiili emretme, emredilen şeyin mutlaka gerçekleşeceği anlamını taşımamaktadır. Emir ve yasaklama, ilâhî hikmetin bir gereği olarak ezeli ilimle bilinen bir şeyin tahakkukunu, bildirilmesini ve insanlar açısından da bu durumun idrakine varılmasına matuftur. Örneğin Allah Firavun 'un emre muhalefet edeceğini, kâfir olacağını ve cehennemde ebedi kalacağını bildiği hâlde emretmenin ve yasaklamanın haberi ona ulaştırılmış, tebliğ edilmiş, ancak o bu daveti inat ve inkârla reddetmiştir. Allah buyruğu ve dilemesi olmadığı için hikmeti ve imtihan sırrı gereği müspet sonuç gerçekleşmemiştir. Buna göre emir, itaat edeceği ve emre uyacağı bilinen kimseler hakkında, itaat ve emre uymak içindir. Muhalefet edeceği ve isyan edeceği bilinenler için ise hakkında ve aleyhinde hüccetin tahakkuku içindir. Aynen bunun gibi peygamber gönderme, tasdik edeceği ve iman edeceği bilinen kimseler için hidayet amaçlı iken öte yandan yalanlayacağı bilinenler hakkında delilin gerekliliği ve ulaştırılmış olması, muhalefetin tezahürü ve sınama içindir. Yani ilâhî emir, fiili gerekli kılmak (ilzâm) içindir. İlahi irade bağlamında iki mümkünden, insan için iki kespten birini tercih etmek içindir.⁸⁰

Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a (öl. 861/1457) göre emir ve irade kavramları arasında birbirini gerektirme ve zorunlu kılma ilişkisi yoktur. Kötülükler, çirkinlikler, günahlar, isyanlar vb. durumlar bu yüzden Allah'ın emri, rızâsı ve muhabbetiyle değil, meşîeti ve iradesiyle meydana gelmektedir. Bu bağlamda

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 580.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 581.

⁷⁵ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. Şerafeddin Gölçük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2017), 77-88.

⁷⁶ Yûnus Sûresi 10/99.

⁷⁷ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille fi'l-kelâm*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: y.y., 1993) 1/490.

⁷⁸ Hamdi Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2004), 205-2018.

⁷⁹ Nûruddîn es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, çev. Ramazan Biçer (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 213-214.

⁸⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, 221-222, 225.

irade sıfatı râzı olunmayan ve sevilmeyen şeylerin de var olmasına izin vermekte ve insan iradesinin hürriyeti için serbest bir alan oluşturmaktadır.⁸¹

İzmirli İsmail Hakkı, ilâhî iradeyi iki grupta ele almaktadır. Birincisi, “tekvini irade” olup, bunun taalluk şekli meşîet anlamında olup, olması dilenen bu olay hemen meydana gelir. Buna örnek olarak şu ayet verilmektedir. “Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözüümüz “ol!” demekten ibarettir, o da hemen oluverir.”⁸² İkincisi ise “teşrii irade” olup, bu bir nevi dini ve şer’i irade olup, bu çeşit iradede Allah bir şeyin gerçekleşmesi ve yapılmasından hoşnut ve râzı olur. Ancak bu tarz irade o şeyin gerçekleşmesini gerekli kılmaz. “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar.”⁸³ Ayetindeki irade bu çeşittir. Bu irade, yani teşrii irade, emir ile eşanlamli kullanılmıştır.⁸⁴ Tekvini irade ise daha geneldir. Hayra, şerre, ibadetlere, mâsiyetlere vb. yani kısacası her şeye taalluk eder. Teşrii irade ise daha özel olup hayır ve itaat ile ilişkilidir.⁸⁵

Abdüllatif Harpûtî’ye göre irade ile rızâ arasında tam girişimlik, irade ve emir arasında eksik girişimlik vardır. Ona göre irade ile rızâ ve emir arasında herhangi bir zorunluluk yoktur. Buna göre irade, günah, şer ve kubh gibi Allah’ın râzı olmadığı ve emretmediği şeylere de taalluk eder. Dolayısıyla tüm bu şeyler ilâhî irade kapsamındadır. Yani ilâhî irade iyilik-kötülük ve iman-küfür gibi hususları ihata eder. Râzı olma kavramı ise “Eğer inkâr ederseniz bilirsiniz ki Allah’ın size ihtiyacı yoktur; ama O, kullarının inkâra sapmalarına râzı olmaz...”⁸⁶ Ayetinin delalet ettiğine göre râzı olma küfür, sapıklık vb. kötülöklere taalluk etmeyip, iman, itaat vb. iyiliklere özeldir. Buna göre irade kavramı râzı olmadan mutlak anlamıyla daha geneldir. İrade müminin imanı ve itaat edenin taatini emretmek kavramıyla birlikte var olurken kâfirin küfrü ve günahkârın günahında emretme kavramı iradeden ayrılmaktadır. Bu açıdan irade, emir kavramından daha geneldir. İrade kavramı râzı olma ile emretme kavramlarından hiçbirini gerektirmez. Bu kavramlar birbirinden bağımsızdır. İrade, müminin imanı ve itaat edenin itaati gibi iyi olup emredilen ve râzı olunan durumlara taalluk ettiği gibi, kâfirin küfrü ve günahkârın günahı gibi emredilmeyen ve râzı olunmayan hususlara da taalluk eder. Böylece küfür, mâsiyet vb. şerler de iman, itaat vb. iyilikler gibi ilâhî iradeye taalluk eder.⁸⁷

Ehl-i sünnet âlimlerinin emir ve iradenin farklı olabileceği durumlara dair birçok örnek ve ayeti delil olarak sundukları ve bu kavramların ilişkisine yer yer farklı açılardan yaklaştıkları söylenebilir. Ancak genel olarak bu iki kavramın mutlak olarak eşanlamli olmadığını savundukları görölmektedir. Ayrıca emri ve iradeyi sınıflandırarak alt tanımlarına göre birbiriyle olan ilişkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Ehl-i sünnet kelâmcıları genel olarak Allah’ın iradesinin hayır ya da şer her şeyi kapsadığını ve umumi olduğunu kabul ederler. Onlara göre emir ve irade birbirinden farklı olabilmektedir. Bunun için şerre yönelik irade, şerri emretmeyi gerektirmez.⁸⁸ İrade ile emir arasındaki bu farklılık ve emredilen şeylerin insan iradesine bırakılmasından, insanın sorumluluğu ve özgür iradesinin ortaya çıktığı söylenebilir. Buna göre ilâhî irade mutlak olarak Allah’ın emri anlamına gelmemektedir. Allah’ın iman etmesini emrettiği kimseler için imanı irade etmesi gibi bazen Allah emrettiği şeyi irade eder. Bazen ise Allah emreder ama emrettiği şeyi irade etmez. Hz. İbrahim’e oğlunu kurban kesmesini emredip bu olayın gerçekleşmesini irade etmemesi bunun örneğidir. Eğer Allah böyle bir olayın gerçekleşmesini dileseydi o kesinlikle gerçekleşirdi. Bu açıklamalara göre emir ve iradenin aynı şeyler olmadığı söylenebilir. Zira bazen emir iradesiz ve irade emirsiz olarak bulunabilmektedir.⁸⁹

⁸¹ Kemâleddin İbnü’l-Hümâm, *Kitâbu’l-Müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 133; İbnü’l-Hümam es-Sivasi, Kemaleddin, *Kitâbu’l-müsâyere*, çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 46-52.

⁸² en-Nahl 16/40.

⁸³ en-Nahl 16/90.

⁸⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkafı İslamiye Matbaası, 1339), 2/108-109.

⁸⁵ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 232-233.

⁸⁶ ez-Zümer 39/7.

⁸⁷ Abdullatif el-Harputî, *Kelâm İlmine Giriş*, haz. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 157.

⁸⁸ İrfan Abdülhamid, *İslâm’da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 295.

⁸⁹ İmâmü’l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloglu vd. (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Basımevi, 2016), 205; Şehristânî, *Nihâyetü’l-İkdâm*, 242.

6. Mu'tezile'ye Göre İlahi İrade ve Emir İlişkisi

Mu'tezilî kelâmcılar, genel olarak kelâm sıfatını zati sıfatlar kategorisinde değil de fiili bir sıfat olarak değerlendirirler. Onlara göre kelâm Allah'ın fiillerinden bir fiildir. Dolayısıyla, ilâhî irade ezeli ve şerre taalluku olan bir konumda değildir.⁹⁰ Allah mahlûkata müdahale ya da hitap etmek istediğinde; emir, nehiy, vaid, vaad ve yönlendirme ile kelâm ihdas eder ve onu cisimlerde yaratır.⁹¹

Mu'tezile'ye göre Allah'ın iradesi; emri, rızası, muhabbeti ve ihtiyarı ile eşanımlıdır.⁹² Mu'tezilî âlimler adalet anlayışlarının bir gereği olarak emir ve iradeyi eşanımlı olarak kabul ederler. Onlara göre Allah emrettiği bir şeyi irade etmediği gibi, irade etmediği bir şeyi de emretmez. Yani Allah'ın emretmediği bir şeyi irade etmesi ve irade ettiği bir şeyi nehy etmesi caiz değildir. Buna göre bütün şerler ve isyanlar Allah'ın değil insanın iradesiyle gerçekleşir.⁹³ Mu'tezile'ye göre Allah bir kimseye bir fiili yapmasını emrettiğinde, aynı zamanda o fiili dilemiştir. Ancak insan dilemediği için onu yapmamıştır.⁹⁴

Mu'tezilî bilginlere göre Allah'ın iradesi ile kulun fiili arasındaki münasebet o fiilin Allah tarafından emredilmiş olmasıdır. Bunun temelinde irade ve muradın, emir ve emredilenin aynı kabul edilmesi yatmaktadır.⁹⁵ Onlara göre bu münasebet kulun fiilinin zorlayıcısı ve yaratıcısı olmak manasında değildir. Emirden maksat ise o fiili dilemesi ve istemesidir.⁹⁶ Mu'tezile'nin cumhuruca göre buradaki emir sadece iyi fiiller için geçerlidir.⁹⁷ Meselenin nirengi noktası Mu'tezile'ye göre kulun iradesiyle ve seçimiyle birlikte sonuç hâsıl olduğu ve fiil yaratıldığı için, Allah'ın emrettikten sonra o iş için bir nihai dilemede bulunmamasıdır. Buna göre de "emir ile irade birdir" demektedirler. İrade adeta emretme iradesi şeklinde yorumlanmaktadır.

Mu'tezile'ye göre Allah'ın iradesi emrini gerektirmektedir. Onlara göre Allah iyi ve hayırlı işlerin olmasını hem irade eder hem de emreder. Örneğin Allah insanlar için imanı, tevhidi, ibadeti, namazı kılmayı ve zekât vermeyi hem ister hem de emreder. Ancak küfrü, haramı, isyanı, fıskı ve günahları irade etmez ve emretmez.⁹⁸ Yani Mu'tezile'ye göre ilâhî iradenin tecellisi tektir ve emirle aynı anlama gelir.

Basra Mu'tezilesi'nin ilk âlimlerinden sayılan Dırâr b. Amr (öl. 200/815 [?])'a göre irade Allah'ın zatının aynısı sayılan selbî bir sıfattır ve iki türlüdür. Bunlar: Murat olan irade ve fiili emir olan iradedir. Birinci tanıma göre irade murat edilen şeyin kendisidir. Allah'ın yaratmayı irade etmesi, o fiili yaratması anlamına gelmektedir. Mesela Allah kullarının fiillerini irade eder ve bu O'nun muradı olur. Yani bu fiilleri yaratması anlamına gelir. İkinci tür irade ise Allah'ın itaati emretmesidir. İtaat ise itaatın emredilmesinden farklıdır.⁹⁹ Dırâr'ın bu düşünceleri daha sonra Ebû İshâk İbrâhîm en-Nazzâm (öl. 231/845) ve Ebû'l-Kâsım Abdullâh el-Kâ'bî (öl. 319/931) tarafından da benimsenmiştir. Öte yandan Dırâr ve onun düşüncesini benimseyen bilginlerin, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını savunması Mu'tezile'nin genel kabulünden farklı düşündüklerini göstermektedir.¹⁰⁰

Basra Mu'tezilesi'nin kurucusu olan Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50)'a göre de Allah'ın irade etmediği ve "kûn" emrini vermediği bir şeyi yaratması mümkün değildir. Ona göre tekvini emir (kûn) ile

⁹⁰ Mavil, "Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları", 286-289.

⁹¹ Kadî Abdülcabbar, *Mu'tezilede Din Usûlü el-Muhtasar fî Usûlî'd-Din*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 64.

⁹² Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelâm* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 197.

⁹³ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûlî'l-hamse* 2/216; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 242. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 359.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 12/171-172.

⁹⁵ Şerafeddin, Gölcük, *Bakılları ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 68-69.

⁹⁶ Abdülhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Ankara Üniversitesi: Doktora Tezi, 2000), 85-86, 117.

⁹⁷ İbrahim Halil Doğan, "Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı", *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)* 8/70 (2021), 1287.

⁹⁸ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 290-291.

⁹⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bîşr el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 361.

¹⁰⁰ Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-mesâil ve'lcevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER); Amman: Darü'l-Feth, 2018), 257.

teklifi emir arasını ayırmak gerekir. Yaratma ona göre mekânı bulunmayan yaratılmış bir irade ve sözdür.¹⁰¹ Yani Tanrı'nın iradesi, yaratması ya da emri olarak anlaşılmalıdır.

Bağdat Mu'tezilesi'ne göre Allah'ın kendi fiili olan bir şeyi irade etmesi, var etmesi anlamında; başka bir varlığın fiili olursa, bu fiili emretmesi anlamına gelir.¹⁰² Bu ekolün kurucusu kabul edilen Bîşr b. el-Mu'temir (öl. 210/825) göre de Allah'ın kullara yönelik iradesi, onların fiillerini dilemesi anlamındadır. Bîşr hariç Mu'tezile bilginlerinin tümünün Allah'ın mürid vasfını fiili sıfat olarak gördüğü de iddia edilmiştir.¹⁰³ Nazzâm ve Kâ'bî göre de ilâhî irade iki yönlüdür. Allah'ın kendi fiilleri ile alakalı olan iradesi, yani bir şeyi irade etmesi, o şeyin yaratılması anlamına gelmektedir. Kendi dışındaki varlıkların fiillerini irade etmesi ise iyi olan fiillerin yapılmasını, kötü olanların ise yapılmasını nehyetmek anlamına gelmektedir.¹⁰⁴ Nazzâm'a göre irade kavramı; fiil, emir veya hüküm anlamında kullanılmaktadır. Eğer "irademi bana getirin" cümlesindeki bir bağlam açısından değerlendirecek olursak irade, istenen yani murat edilen şey ile aynı anlamdadır. Falanca "benden şunu irade etti" cümlesinde ise irade emir anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁵ Allah'ın bir şeyi yaratmayı iradesi "halk" sıfatıdır. Allah'ın iradesi kulların fiillerine taalluk ediyorsa bu "emretme" anlamındadır.¹⁰⁶ "Allah kıyametin kopacağı saati irade edendir" sözünde ise irade "hüküm" anlamında kullanılmaktadır. Bu hükümle o şeye hâkim olması ve olguyu haber vermesi anlaşılır.¹⁰⁷

Mu'tezilî âlimler emir ve iradenin aynı şey olduğunu temellendirmeye çalışırken bir âminin memuruna emrettiği şeyi, aynı zamanda murat da edeceğini delil gösterirler. Buna göre kuluna itaati emreden Allah aynı zamanda onun itaatini dilememesi imkânsızdır. Allah'ın kullarına emrettiği şeyleri dilememesi Mu'tezile'ye göre iki zıddın birleşmesi anlamına gelen bir şeyi hem emretme hem de nehiy etme gibi çelişik bir durumu doğuracaktır. O hâlde kullarına imanı emreden Allah onların aksini yapacaklarını (küfredceklerini) bilse bile imanlarını dilemesi zorunludur.¹⁰⁸ Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) da bu zorunluluğa işaret ederken, aksi bir düşüncesinin hikmet sahibi yüce yaratıcının kullarını kötülöklere yönlendirme gibi bir vasıfla anılması tehlikesini doğuracağını nazara verir. Bu durum ilâhî iradenin tenzihi meselesine halel verir.¹⁰⁹ Ona göre Allah'ın iradesi, fiil, emir ve hükmüne indirgenemeyecek olan başlı başına bir sıfattır.¹¹⁰ Kâdî, emir formunda sevk edilen ifadelerin emreden iradesini gösterdiğini savunmuştur.¹¹¹

Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî (öl. 538/1144)'ye göre ilâhî irade kabih olan fiillere taalluk etmez. Allah'ın iradesi emir anlamında sadece kulun hasen fiillerine taalluk eder. Bu durum ona göre Allah'ın hikmetli fiil yapmasının bir sonucudur. Bu hikmetin gereği olarak kabih fiilleri irade etmez ve emretmez (sarif) ve hasen fiilleri ise hikmeti gereği emreder ve irade (dâî) eder.¹¹²

¹⁰¹ Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 58; Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilaflı Meselelere Bir Katkı: Kün Emri ve Yaratmaya Tesiri", *Dergiabant* 9/1 (2021), 73.

¹⁰² Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Ma'âlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-hilâfî'l-musallîn* (Beyrut: y.y., ts.), 190; 509.

¹⁰³ Eş'arî, *Ma'âlâtü'l-İslâmiyyîn*, 175; Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 255-256; Kâdî Abdülcebbar, *Muğnî*, 6(2)/3; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 70; Muhammed Dâvud, el-İrade, 20.

¹⁰⁴ el-Eş'arî, *Ma'âlâtü'l-İslâmiyyîn*, 190-191.

¹⁰⁵ Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 255.

¹⁰⁶ Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/214; Seyfeddin Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelem*, nşr. Hasan Mahmûd Abdüllatîf (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1971), 53; Teftâzânî, Sa'deddîn. el-Makâsıdu'l-kelem fî 'akâidi'l-İslâm: Kelâm İlminin Maksatları. çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 542.

¹⁰⁷ Eş'arî, *Ma'âlâtü'l-İslâmiyyîn*, 358; Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 255; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 165; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 81-82; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 168.

¹⁰⁸ Nisâbü'rî, el-Gunye fî'l-kelem, 2/976.

¹⁰⁹ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye, 1963), 6 (2), 218-219.

¹¹⁰ Ahmed b. Hüseyin b. Ebû Hâşim el-Hüseynî Mankdîm Şeşdîv, *Ta'lik alâ şerhi'l-usûli'l-hamse li kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî*, ed. Abdülkerim Osman, 3. Baskı (Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996), 294.

¹¹¹ Yasın Akan, "Kâdî Abdülcebbar'da Emir-İrade İlişkisi ve Mutlak Emrin Delâletine Dâir Meseleleri", *Diyanet İlmi Dergi* 60/2 (2024), 601.

¹¹² Hilmi Kemal Altun, *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul Üniversitesi: Doktora Tezi, 2019), 110-112

Cüveynî, Mu'tezile'nin bu iddialarına karşı olarak yasak koyucu olan yüce yaratıcının bu yasakların çiğnenmesini dilemesinin özgür iradeye alan açmak ve serbestlik vermek için muradını kulun özgür seçim ve iradesine matuf kıldığını ifade eder. Ayrıca o, emir ve yasağın dilenmesini bir zorunluluk değil kulun seçimi ve ilâhî iradenin hikmetle tecellisi sonucu olduğunu söyler.¹¹³ Cüveynî insanın zaman zaman bir şeyi yapması için birisine emrettiği bir şeyi içinden yapması ya da yapmaması yönünden çeşitli şekillerde ifade edebileceğini söyler. Yani insan bazen muhataba yapmasını istemediği (irade etmeği) şeyleri de emredebilmektedir.¹¹⁴

Nîsâbü'rî, Mu'tezile'nin iddiasındaki gibi bir amirin meydana gelmesini istediği bir şey için irade ve emrin zorunlu olarak aynı olması gerekmediğini düşünür. Nitekim bir amir tecrübe ya da başka bir hikmete binaen istemediği bir şeyi de emredebilir. O buna dair şu örneği aktarır: Çocuğundan on güzel haslet bekleyen ve bunu irade eden bir baba, çocuğun bu on emirle beraber isyan riskini sezdiğinde talebini beş haslete düşürerek onun itaatini sağlayabilir. Sonuç olarak başlangıçta verilen on emir aslında beş hususta itaati yakalamak için verilmiştir. Çocuğuna olan emri onun on haslete sahip olması iken amacı bunlardan beşini gerçekleştirmek olmuştur. Burada emir ve iradenin zorunlu beraberliği söz konusu değildir.¹¹⁵ Nîsâbü'rî emir ve iradenin farklı olabileceğine dair şöyle başka bir örnek de verir: Bir sultan kendine isyan teşebbüsünde bulunan bir emirini huzuruna davet eder. Emiri sorgular ve azarlar. Emir ise askerlerinin kendini dinlemedikleri şeklinde bir gerekçe sunar. Ancak sultan bu mazereti kabul etmez. Emir ise efendim "beni izletiniz" der. Emir bu izlenme anında askerlerine şu işi şöyle yapınız diye emreder. Bu örnekte emir askerlerine bu işin yapılmasını emrettiği hâlde gerçekleşmemesini murat etmiştir. Buna göre emir ve irade aynı olmak zorunda değildir. Nîsâbü'rî, Şehristânî ve Seyfüddîn el-Âmidî (öl. 631/1233) emir ve iradenin zorunlu olarak aynı olmamasına beş vakit olarak murat edilen namazın elli vakit olarak emredilmesi örneğini vermişlerdir.¹¹⁶ Bir amir emrinin yapılmayacağını bildiği hâlde bir şeyi emredebilir. Bunu yapmakla birçok şeyi maksat edinmiş olabilir. Bu emredilen tarafın sadakatini ve o işe liyakatini sınamak gibi bazı durumlara matuf olabilir. Dolayısıyla amirin emri ile iradesinin aynı şeyin olmasının zorunlu olmayacağı gibi, Allah'ın da kullarından çoğunun imana yönelmeyeceğini ve emirlerine itaat etmeyeceğini bildiği hâlde emretmesi ve farklı sonuçları murat etmesi mümkündür.

Mu'tezile birtakım ayetlerden yola çıkarak irade, muhabbet, rızâ ve emrin zorunlu olarak birbirini gerektirdiğini iddia eder. İlgili ayetler: "Allah, kullarına asla zulmetmek istemez."¹¹⁷ "De ki, Allah, çirkin işleri emretmez..."¹¹⁸ "...Kullarının inkâr etmesine râzı olmaz..."¹¹⁹ "...Allah bozgunculuğu sevmeyiz."¹²⁰ Onlar bu ayetleri Allah'ın kötü ve çirkin şeyleri irade etmesinin, emretmesinin ve râzı olmasının aynı anlamı ifade etmekte olup bu işin yapılmasını çirkin ve zulüm olarak görürler. İbnü'l-Hümâm'a göre onların bu çıkarımı hatalıdır. Zira bu ayetleri tek başına ele alarak irade, muhabbet, rızâ ve emrin aynı şeyler olduğunu ve birbirini gerektirecek bir zorunluluk ilişkisine sahip olduğunu iddia etmek doğru değildir. O da şu ayetleri nazara verir: "Allah dileseydi bütün insanları hidayete erdirirdi..."¹²¹ "Eğer dileseydik her bir kimseye hidayetini verirdik..."¹²² "Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz..."¹²³ Buna göre de Allah tüm insanların hidayetini ve iyiliğini emretmekte, rızâ göstermekte ama bunu dilememektedir. Öyle ise irade

¹¹³ İmâmu'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtinî'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950), 243-244.

¹¹⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 107.

¹¹⁵ Nîsâbü'rî, el-Gunye, 2/976; İbrahim Bayram, "İlâhî Emir ile İrâdenin Muvâfakatının Zorunluluğuna Yönelik Mu'tezilî Argümanlara Selmân en-Nîsâburî'nin Cevapları", Kader 19/1 (2021), 183-184.

¹¹⁶ Nîsâbü'rî, el-Gunye, 2/977; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 245; Ebü'l-Hasan Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelâm*, thk. Hasan Mahmud Abdüllatif (Kahire: Vizâretü'l-Evkaf, 1391/1971), 67.

¹¹⁷ el-Mü'min 40/31.

¹¹⁸ el-A'râf 7/28.

¹¹⁹ ez-Zümer 39/7.

¹²⁰ el-Bakara 2/205.

¹²¹ er-Ra'd 13/31.

¹²² es-Secde 32/13

¹²³ el-İnsan 76/30.

ile emir ve rızânın zorunlu olarak aynı şey olduğunu iddia etmek tutarlı değildir.¹²⁴ Ancak Kâdî Abdülcebbar bu ayetleri ve dileme kavramını yine kulun iradesi üzerinden temellendirmiş ve bu işin kula bırakıldığını vurgulamıştır. Allah kulun itaati haricinde zaten ondan bir şey dilememektedir.¹²⁵

Mu'tezilî kelâm bilginleri genel olarak kelâm-ı nefsiyi kabul etmedikleri için iradeyi fiili bir sıfat olarak değerlendirip Allah'ın emrettiği bir şeyi de aynı zamanda irade edeceğini söylemişlerdir. Yani onlar Allah'ın emretmesini bir tür emretme iradesi olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca emir ve iradenin eşanlamlı olmasının Allah'ın adaletinin de bir gereği olduğunu ve O'nun emrettiği bir şeyi aynı zamanda irade de edeceğini iddia etmişlerdir. Allah'ın iradesinin kulun iradesi ile geri bırakılması durumunu kabul etmeleri de bu sonuca varmalarında etkili olmuştur.¹²⁶

7. Sonuç

Kelâm bilginlerinin irade ve emir meselesini mütalaalarının temel noktasını ilâhî sıfatlara yaklaşımları belirlemektedir. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerinin farklı yorumlarının temelinde de bu ilâhî sıfatlara yaklaşım meselesi yatmaktadır. Bu anlamda Ehl-i sünnet iradeyi müstakil bir sıfat olarak ele alırken, Mu'tezile ise iradeyi fiili bir sıfat ve oluş olarak değerlendirir. Bununla birlikte Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasında zaman zaman birbirine benzeyen yaklaşımlar olduğu gibi bazen lafızdan kaynaklanan ve bazen de sıfatlara yaklaşımdan kaynaklanan farklı yorumlar yapılmıştır. Mu'tezilî bazı kelâmcıların iradeyi iki yönlü değerlendirmesi; eşya ile ilgili olanı yaratma ve fiillerle ilgili olana emretme anlamını verdikleri nazara alınır, bu ayrımın Sünni kelâmcılarınkine benzediği söylenebilir. Zira Ehl-i sünnet, Mu'tezile'nin "yaratma" olarak adlandırdıkları iradeye "tekvini irade"; "emir" olarak isimlendirdikleri iradeye ise "teşrii irade" demektedirler. Ancak bu irade meselesinin anlaşılmasında taraflar arasında önemli farklar da bulunmaktadır. Mu'tezile genel olarak iradeyi ilâhî bir fiil ve zati olmayan bir sıfat olarak görür. Ayrıca onlara göre ilâhî irade ezeli ve şerre taalluk eden bir durumda değildir. Ehl-i sünnet ise genel olarak iradeyi ezeli, zati, şerre ve hayra taalluk eden bir sıfat olarak görür. Ayrıca irade ve emir onlara göre mutlak surette aynı değildir. Buna göre iki tarafın düşünceleri arasında ciddi yaklaşım farklarının bulunduğu söylenebilir. Bu yaklaşım farkları iki tarafın emir ve irade meselesine dair yaptıkları değerlendirmeleri doğrudan etkilemektedir.

Mu'tezile emir ve irade arasındaki zorunluluğu ve uygunluğu ısrarla vurgulayıp öne çıkarırken, Ehl-i sünnet'in ise bu meseleyi daha çok ilim ve irade arasındaki ilişki bağlamında mütalaa ettikleri görülmektedir. Ehl-i sünnete göre, Allah emrettiği her şeyi irade etmemektedir. Onlara göre, Allah'ın iradesinin herhangi bir sebepten ötürü geriye kalması caiz görülmediği için mutlak olarak emrin iradeyi gerektirmeyeceği kabul edilmektedir. Zira iman ile itaat emrine muhatap olanlardan birçoğu emre uymamıştır. Öyleyse burada ilâhî iradenin ilâhî emirle aynı doğrultuda tecelli etmediği görülmektedir. Mu'tezile ise Allah'ın irade ettiği şeyin iradesinden geri kalabileceğini ya da başka bir şekilde olabileceğini kabul ettikleri için onlara göre emir iradeden farklı ve başka olamaz. Ancak Ehl-i sünnete göre eğer emrin iradeyi mutlaka gerektireceği kabul edilirse bu durumun ayrım gözetmeksizin tüm emirler için geçerli olması gerekir. Bu ise vakaya zıt bir durumdur. Zira Allah'ın tüm emirleri gerçekleşmemektedir. Ancak Mu'tezile irade edilen şeyin geri kalmasına kani olduğu ve ilâhî irade ve kulun iradesi arasında bu bağlamda fark görmediği için onların düşünce sistemine göre emrin iradeyi gerektirmesi sonucunun tutarlı olduğu söylenebilir.

Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin bu meseledeki temel ihtilaf noktalarından birisi ve belki de en önemlisi ise kelâm-ı nefsinin; ilim, irade ve kudretten farklı bir şey olup olmaması meselesidir. Ehl-i sünnet zikredilen manayı ayrı bir mahiyet olarak yorumlarken, Mu'tezile ise bunu ayrı bir mahiyet olarak yorumlamamıştır. Dolayısıyla emri iradeden ayıran ya da ayırmayan anlayışların temelinde bu yorum farklı yatmaktadır. Dolayısıyla emir ve iradeyi mutlak olarak aynı gören yaklaşım, emirdeki lafızların sevk edilmesini bir tür irade olarak değerlendirmektedirler. Mu'tezile, kelâmı lügat anlamının ortaya

¹²⁴ Halil Öztürk, "İbnü'l-Hümâm'a Göre İnsan Hürriyeti Meselesi", *Mütefekkir* 7/14 (2020), 405.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, thk. Adnan Muhammed (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1969), 137.

¹²⁶ Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2013), 1/135; Selman Demirboğa, "Usulcülere Göre Emir-İrade İlişkisi", *Bilimname* 49 (2023), 306-309.

çıkacağı kendine has dizilişi olarak görür. Ancak bu yaklaşım lafız-mana bütünlüğüne uygun düşmemektedir. Emir, nehy, istifham, haber vb. olarak ortaya çıkan sözcükler ise mananın anlaşılmasına hizmet ederler. Bunun için kelâmın hakikatini doğru anlamak için öncelik lafza değil manaya ve ilgili kelâmın taalluk ettiği ilâhî sıfatların mahiyetine öncelik verilmelidir. Zira Allah'ın kelâmı sadece lafızdan ibaret değildir. Bu kelâm lafızdan önce Allah'ın zatıyla kaim manalardır. Bu manalar da lafızlar yoluyla muhataba emir, nehiy, haber vb. olarak yöneltilir.

Ehl-i sünnet ve Mu'tezilî kelâm bilginlerinin ilâhî emir ve irade arasındaki ilişkiyi yorumlarken kelâm-ı nefsinin öncelikli yere sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca ilâhî iradenin bir sıfat, fiil ya da başka ne suretle tanımlanıyorsa ilâhî emirle olan ilişkisini ciddi oranda etkilediği görülmektedir. Son olarak İki ekolün ilâhî fiillere ve insan eylemlerine yaklaşım şekillerinin genel olarak emir-irade ilişkisinin yorumlamasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Her iki ekolün de kendi içinde tutarlılık gösterdiği söylenebilirse de genel olarak Ehl-i sünnetin tavrının emir ve irade ilişkisini tespit bağlamında Mu'tezile'ye göre daha tutarlı ve konuyla ilgili olarak zikredilen Kur'an ayetleriyle daha uyumlu olduğu söylenebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Kur'an-ı Kerim Lügati- Mu'cemü'l-Müfehres*. haz. Mahmut Çanga. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. Çev. M. Saim Yeprem İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Adam, Hüdaverdi. *İbn Arabî Kaza ve Kader*. Adapazarı: Değişim Yayınları, 1998.
- Akan, Yasin. "Kādî Abdülcebbar'da Emir-İrade İlişkisi ve Mutlak Emrin Delâletine Dâir Meseleleri." *Diyanet İlmi Dergi* 60/2 (2024), 589-620.
- Akarsu, Bedia. "İrâde". *Felsefî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Altun, Hilmi Kemal. *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul Üniversitesi: Doktora Tezi, 2019.
- Altundağ, Mustafa. "Kelâmullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde Kelâm-ı Nefsi-Kelâm-ı Lafzi Ayrımı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 149-181.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim. *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm*. thk. Hasan Mahmud Abdüllatîf. Kahire: Vizâretü'l-Evkaf, 1391/1971.
- Arca, Abdullah. "Kelâmullah ve Halku'l-Kur'an Bağlamında Fahreddin Razi'nin Mu'tezile Eleştirisi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/20 (2018), 314-328.
- Ardoğan, Recep. "Mutezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması". *Uslu İslam Araştırmaları* 15/15 (2011), 125-159.
- Arslan, Hulusi- Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelâm*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Bayram, İbrahim. "İlâhî Emir ile İrâdenin Muvâfakatının Zorunluluğuna Yönelik Mu'tezilî Argümanlara Selmân en-Nîsâburî'nin Cevapları". *Kader* 19/1 (2021), 177-208.
- Bâkullânî, Ebu Bekr. *et-Temhîd*. nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *el-Usûlü'l-münîfe*. çev. İlyas Çelebi, İmam A'zam Ebu Hanife'nin İtikadî Görüşleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996.

- Beyzâdîzâde, Kemaleddin Ahmed b. Hasen b. Yusuf. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtî'l-İmâm*. nşr. Yusuf Abdurrazzâk. Kahire: y.y., 1368/1949.
- Camalov, Mübariz. Abdulaziz Buhârî'ye Göre "Emir" Kavramı. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. "rvd", *es-Sihah: Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye*. thk. Şehabeddin Ebû Amr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Cürcânî. Seyyid Şerif. "İrâde". Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. El Hanefî. "irâde", *Kitâbü't-Tâ'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtî'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hanî, 1369/1950.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Basımevi, 2016.
- Çağrıncı, Mustafa-Hökelekli, Hayati. "İrâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Dâvud, Muhammed Abdülbârî. *el-İrâde inde'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira: Dirâsetü felsefiyyeti'l-İslâmiyye*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996.
- Demirboğa, Selman. "Usulcülere Göre Emir-İrade İlişkisi". *Bilimname* 49 (2023), 301-330.
- Devellioğlu, Ferit. "İrâde". *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat: Eski ve Yeni harflerle*. Haz. Aydın Sami Güneyçal. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 16. Basım, 1999.
- Doğan, İbrahim Halil. "Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı". *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)* 8/70 (2021), 1281-1290.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Ebü'l-Bekâ el-Kelevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî. "irâde", *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Fürûk'l-Lugaviyye*. thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. Beyrut: y.y. ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. nşr. Fevkiyye Hüseyin, Cilt 2. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1397/1977.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâ fü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr. *el-Lüma' fi'r-red alâ Ehli'z-zeyğve'l-bid'a: Eş'arî Kelâmı*. Çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1982.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bakılları ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitapevi, 2019.
- Gündoğar, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2004), 205-218.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü". *Marife* 10/3 (2010), 115-133.
- Fîruzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. "rvd", *Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

- Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîmel-Ferâhîdî. "rvd", *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Semerraî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitâbü'l-müsâyere* (Kitâbü'l-Müsâmere ile birlikte). İstanbul: Çağrı Yayınları, 1400/1979.
- İbnü'l-Hümam, Kemaleddin es-Sivasi. *Kitabu'l-müsâyere*. çev. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "rvd", *Lisânü'l-Arab*. nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1997.
- Îcî, Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed. *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Âlemü'l- Kütüb, ts.
- İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru's-Şam, 1412/1992.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Evkafı İslamiye Matbaası, 1339.
- İltaş, Davut. *Kelâmcı Usulcülerin Delalet Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2020.
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-mesâil ve'l cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER); Amman: Darü'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar. Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *el-Mugnî fî evvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. 20 Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963.
- Kâdî Abdülcebbar. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*. thk. Adnan Muhammed. Kâhire: Dâru't-Turâs, 1969.
- Kadı Abdulcabbar. *Mu'tezilede Din Usûlü el-Muhtasar fî Usûli'd-Din*. çev. Murat Memiş İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât. Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı). çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karagöz, Nail. "Allah'ın İradesi ve Kötü Fiiller". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 191-216.
- Karataş, Hasan Hüseyin. Bir Kur'ân Kavramı Olarak "İrade". *Tafsir Dergisi* 3/2 (Kasım 2023), 42-61.
- Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayrettin Karaman vd. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Marulcu, Hasan Tevfik. "Eh-i Sünnet Kelâmında İrade ve Meşîet". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2014), 7-22.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Yavuz, 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2008.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Kitâbü't-Tevhîd*. Açıklamalı tercüme. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Mavil, Hikmet Yağlı. "Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilafı Meselelere Bir Katkı: Kün Emri ve Yaratmaya Tesiri". *Dergiabant* 9/1 (2021), 64-94.
- Mavil, Hikmet Yağlı. "Kelâm İlminde İlahî İrade Tartışmaları". *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (2021), 277-316.
- Memiş, Murat. "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31(2010), 93-133.
- Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. 12 Cilt. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969.

- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mir'âtu'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl*. 2 Cilt. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebsiratü'l-edille fi'l-keîâm*. nşr. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: y.y., 1993.
- Nîsâbü'rî, Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed el-Ensârî. *el-Gunye fi'l-keîâm*. i'dâd: Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010.
- Öğüt, Salim. "Emir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 11, 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Halil. "İbnü'l-Hümâm'a Göre İnsan Hürriyeti Meselesi", *Mütefekkir* 7/14 (2020), 391-420.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhamme. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. trc. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Halku'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: y.y., 1989.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. "rvd", *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halil Aytenî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6.Basım, 2010.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Erba'ûn fî Usûli'd-Dîn*. thk. Mahmud Abdulaziz Mahmud. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Sâbü'nî, Nûruddîn. *el-Kifâye fi'l-Hidâye*. çev. Ramazan Biçer. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. Ankara Üniversitesi: Doktora Tezi, 2000.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddîn Muhammed b. Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-keîâm*. thk. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1430/2009.
- Şeşdîv, Ahmed b. Hüseyin b. Ebû Hâşim el-Hüseynî Mankdîm. *Ta'lik alâ şerhi'l-usûli'l-hamse li kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî*. ed. Abdülkerim Osman, 3. Baskı. Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996.
- Teftâzânî, Sa'deddin. *Şerhu'l-'Akâ'id*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1308/1987.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *el-Makâsıdu'l-keîâm fî 'akâidi'l-İslâm: Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîdel-Fârûkî. "irâde", *Keşşâfü Istilahâtî'l-Fünûn*. haz. Ahmed Hasan Besic. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Yeprem, Saim. *İrâde Hürriyeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.